

Кацярына Зайцава

DOI 10.15290/sw.2016.16.26

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава
Філалагічны факультэт
Кафедра беларускага мовазнаўства
tel.: +375 29 5978233
e-mail: sosnovicheva@gmail.ru

Прозвішчы як рэпрэзентатары гістарычных і духоўных каштоўнасцей народа (на матэрыяле антрапанімікону Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці)¹

Ключавыя словы: рэгіянальная антрапанімія, прозвішча, намінацыя, структурныя асаблівасці.

У апошнія дзесяцігоддзі ў сучаснай лінгвістыцы сталі больш актыўна абмяркоўвацца пытанні рэгіянальнай анамастыкі, што тлумачыцца перспектыўнасцю даследавання дадзенай праблемы. Вывучэнне рэгіянальных антрапанімічных сістэм дазваляе больш дэтальна прасачыць за ўмовай ўзнікнення, змянення і функцыянавання рэгіяналізмаў. Гэта дае магчымасць вызначыць месца рэгіянальнага анамастыкона ў межах цэлага. Прац, прысвечаных даследаванням такога тыпу, на тэрыторыі Беларусі няшмат. Анімічны матэрыял асобных рэгіёнаў Беларусі даследаваны часткова на тэрыторыі Брэстчыны (І.А. Шумская), Гомельшчыны (Т.А. Карніеўская), Віцебшчыны (А.М. Мезенка, Т.У. Скрабнёва, Г.К. Семьянкова, Ю.М. Галкоўская), Гродзеншчыны і Брэстчыны (А.К. Усціновіч), Віцебшчыны і Магілёўшчыны

---

¹ Работа выканана пры фінансавай падтрымцы БРФФД (№ дзяржрэгістрацыі 20142540 ад 10.10.2014)

(В.М. Ляшкевіч). Даследаванне такіх тэрыторый з'яўляецца адным з надзённых пытанняў, бо з вывучэння асобных рэгіёнаў складваецца агульная карціна антрапаніміі.

Актуальнасць даследавання сельскіх антрапонімаў звязана з тым, што ў іх адлюстроўваецца чалавек як частка навакольнага асяроддзя, яго ментальнасць. Антрапонімы ўяўляюць сабой унікальную групу анамастычнай лексікі, якая захавала культуру, традыцыі народа.

Мэта – супастаўляльна-тыпалагічны аналіз структурных асаблівасцей прозвішчнай сістэмы Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці.

Матэрыял і метады. У якасці матэрыялу для даследавання абраны антрапаніміконы 7 найбольш буйных неселеных пунктаў Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці. Агульная колькасць даследуемых адзінак – 2600.

Вынікі і іх абмеркаванне. Прозвішчы ўяўляюць сабой унікальны клас анамастычнай лексікі, дзе захаваны рэшткі дыялектных слоў, культура і традыцыі народа. Вывучэнне прозвішчаў некаторыя вучоныя параўноўваюць з археалогіяй: даследаванае імя, як і знойдзены ў зямлі шматдаўні прадмет, дазваляе даведацца аб мінулым людзей, іх звычках, побыце, узаемаадносінах. Акрамя таго, прозвішча – сацыяльная адзінка, якая з'яўляецца адным з галоўных ідэнтыфікатараў асобы ў соцыуме. Яно ўказвае на вытокі роду, знешнія і ўнутраныя рысы, род дзейнасці і першапачатковае месца жыхарства нашых продкаў. Бешанковіцкі рэгіён з'яўляецца часткай анамастыкона Беларускага Паазер'я, які ўмяшчаецца ў рамкі ўсёй анамастычнай сістэмы, але функцыянуе як асобная лексічная сістэма са сваімі асаблівасцямі.

Асаблівасці рэгіянальнай сістэмы іменавання мы будзем разглядаць праз структурную арганізацыю прозвішчаў Бешанковіччыны. Структура сучаснага прозвішча ўяўляе сабой суадносіны прозвішчнай асновы і прозвішчнага фарманта. Як слушна заўважае ў сваёй манаграфіі Г.М. Мезенка, фінальныя элементы, якія паўтараюцца (у тым ліку і суфіксы), валодаюць пэўным анамастычным значэннем: яны сведчаць, што гэта не ўласнае імя, не імя па бацьку, а прозвішча ці мянушка [Мезенко 2013, 79].

За аснову аналізу сучасных прозвішчаў Бешанковіччыны мы ўзялі класіфікацыю М.В. Бірылы, які падзяліў усе прозвішчы на першасныя і другасныя [Бірыла 1963]. Антрапаніменная сістэма Бешанковіцкага раёна даволі разнастайная і прадстаўлена рознымі прозвішчымі тыпамі. На долю першасных прозвішчаў прыходзіцца 26 % ад агульнай колькасці адзінак. Сярод славянскіх народаў першасныя прозвішчы пераважаюць у чэхай і славакаў, вельмі распаўсюджаны ў палякаў,

з усходніх жа славян – ва ўкраінцаў (каля 40%, а на Байкоўшчыне нават больш за 50%) [Бучко 1986, 19]. Адны першасныя прозвішчы суадносяцца з назоўнікамі, другія – з прыметнікамі. Тыя, што суадносяцца з назоўнікамі, у сваю чаргу – часткова з невытворнымі, часткова – з вытворнымі. Тое ж і з прозвішчамі, што суадносяцца з прыметнікамі: адны – з якаснымі, другія – з адноснымі. На даследаванай тэрыторыі вытворныя прозвішчы (*Белавус, Васько, Глебка, Мацюш, Пятрашка*) пераважаюць над невытворнымі (*Белы, Дзяцел, Кісель, Мароз, Серабро, Шут, Шыла*).

Сярод вытворных прозвішчаў можна выдзеліць некалькі фіналяў, якія найбольш часта сустракаюцца на даследаванай тэрыторыі:

- ка/-ко (6,9%) (самая вялікая група): *Аўтушка, Барадулька, Бялько, Губко, Дзямешка, Глебка, Папко, Пліско, Пятрашка, Цалуйка* і г.д.;
- ак/-як (0,1%): *Бабак, Бурак, Пазняк*;
- ан/-ян (1%): *Бакан, Буян, Грыгаран, Грышан, Дзільман, Трухан, Фліман*;
- нік (0,1%): *Алейнік*;
- ач (0,1%): *Багач, Горбач, Ламач, Лобач*;
- ыр (0,1%): *Насыр*;
- ра/-ура (1%): *Аскера, Кажура, Матора, Машпара, Шамшура*;
- ух/-уха (0,1%): *Залатуха, Зелянуха, Чарнух, Чарнуха*;
- энь/-ень (1%): *Бабарэнь, Берасцень, Жукавень, Каржэнь*;
- ель/-аль/-эль (0,4%): *Апанэль, Дыбаль, Крэйбель, Крэль, Курмель, Шавель, Шкель*.

Калі казаць аб прозвішчах, утвораных ад прыметнікаў, то іх няшмат – 13 адзінак. Сярод іх фіксуецца ўтварэнні ад якасных (*Белы, Бурый, Вялы, Гарны, Доўгі, Зялёны, Скромны, Талстой, Тоўсты*) і адносных прыметнікаў (*Акцызны, Залаты*).

На Беларусі першасным прозвішчам належыць 19,3%, на Віцебшчыне – 30% [Мезенка 2006, 83]. З сямі даследаваных намі населеных пунктаў самым буйным па колькасці першасных антрапонімаў з'яўляецца вёска Верхняе Крывіна, дзе першасныя прозвішчы складаюць 33,7%. Амаль столькі ж іх у суседніх вёсках Дразды і Свяча – 1,1% і 33,3% адпаведна. У цэнтральным пункце раёна – г.п. Бешанковічы – гэтая лічба меншая і складае 25,5%. Нязначнае памяншэнне колькасці першасных прозвішчаў, верагодна, звязана з працэсам перасялення жыхароў раённага цэнтра. Улічваючы геаграфічнае становішча вёскі Астроўна, што знаходзіцца бліжэй да Расіі, дзе першасны тып сустракаецца рэдка, трэба канстатаваць наступную колькасць адзінак – 14,9%. Г.п. Ула і вёска Бачэйкава знаходзяцца ў заходнім кірунку,

дзе, як вядома, гэты тып не пашыраны, тут першасных прозвішчаў налічваецца 25,4% і 29,2% адпаведна.

Другаснымі лічацца прозвішчы, утвораныя пры дапамозе спецыяльных фармантаў, да ліку якіх адносяцца *-оў/-еў/-аў*; *-ін/-ын*; *-скі/-цкі*; *-іч/-ыч/-ьц*; *-ак/-як*; *-ік/-ык/-чык*; *-ец/-эц*, *-авец*; *-енка/-энка/-анка*; *-ук/-юк*, *-чуж*; *-онак/-ёнак*; *-эня/-еня*; *-іх/-ых*. Прозвішчаўтваральны фармант можа далучацца да імён ці іх форм, мянушак або тапонімаў: *Афанасьеў* > Афанасій + *-еў*, *Андрэйкін* > Андрэйка + *-ін*, *Сладкоўскі* > Сладкоў + *-скі*. М.В. Бірыла падзяліў усе славянскія прозвішчы на тры тыпы: агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўнутрымоўныя [Бірыла 1988]. Усе пералічаныя вучоным тыпы знайшлі адлюстраванне ў прозвішчнай сістэме даследаванай намі тэрыторыі.

Да агульнаславянскіх прозвішчных тыпаў належаць тып на *-оў/-еў/-аў*, *-ін/-ын*, тып на *-скі/-цкі*, тып на *-іч/-ыч/-ьц*, тып на *-ак/-як*, тып на *-ік/-ык/-чык*, тып на *-ец/-эц*, *-авец*.

Да прозвішчаў на *-оў/-еў/-аў* М.В. Бірыла далучыў тып на *-ін/-ын*, паколькі “яны маюць аднолькавую матывацыю – утвараюцца ад імені ці імені-мянушкі бацькі суфіксам *-оў/-еў/-а ў* ад назоўнікаў мужчынскага роду на зычны, а суфіксам *-ін/-ын* ад назоўнікаў жаночага роду і назоўнікаў мужчынскага роду на *-а*” [Бірыла 1988, 40]. Гэтай жа думкі прытрымліваецца і беларускі даследчык А.Ф. Рогалеў, які адзначае, што дадзены тып прозвішча з’яўляецца самым старажытным, бо ўсталяваўся з сярэдзіны XVI стагоддзя. У той час патранімічныя прозвішчы з фармантамі *-оў/-еў*, *-ін/-ын* выконвалі функцыю імён па бацьку – указвалі на прыналежнасць чалавека пэўнаму бацьку (Пятроў – ‘сын Пятра’, Шубін – ‘сын Шубы’). Прозвішчы на *-оў/-еў/-аў* і *-ін/-ын* А.Ф. Рогалеў адносіць да рускага тыпу. На тэрыторыі Расіі яны складаюць 19,5% і 6% адпаведна [Рогалев 2009, 59].

Населеныя пункты Бешанковіцкага раёна знаходзяцца ў зоне найбольшага распаўсюджання дадзенага тыпу – на поўначы ад Оршы да самага Віцебска. Вёска Астроўна размешчана бліжэй да гэтай зоны і колькасць прозвішчаў на *-оў/-еў/-аў* і *-ін/-ын* тут складае 57,9%, на *-ін/-ын* – 8,3%. Самыя распаўсюджаныя антрапонімы на гэтай тэрыторыі наступныя: *Арлоў*, *Аляксееў*, *Аўчыннікаў*, *Гаранін*, *Зайцаў*, *Мельнікаў*, *Нікіцін*, *Рыбакоў*, *Яршоў*. У славян названыя прозвішчныя тыпы сустракаюцца ў балгар – 80,43% і ў рускай мове – 75,85%. Па меркаваннях М.В. Бірылы, арэал максімальнай прадукцыйнасці прозвішчаў ва ўсходняй і поўночнай частцы рэспублікі прыкладна супадае з тэрыторыяй, якая была ўз’яднана з Расіяй у 1772 годзе ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай. У працэсе пашырэння на бе-

ларускія гарады прынцапаў рускага гарадскога самакіравання, упарадкавання памешчыцкага землекарыстання і прывядзення да прысягі ўсяго насельніцтва далучанай часткі Беларусі пры афармленні розных дакументаў большасць яго (насельніцтва) была аформлена прозвішчамі з суфіксамі *-ов/-ев* [Бірыла 1988, 44].

Прозвішчы *Алешкін, Васькін, Гаўрылкін, Марынкін* з'яўляюцца адлюстраваннем яркай гістарычнай рысы Расіі XVI–XIX стст. Па словах У.А. Ніканава, усіх непрывілеяваных іменавалі абавязкова зняважлівым фармантам *-к(а)*. З болям і гневамі пісаў пра гэта В.Г. Бялінскі: “Расія ўяўляе сабою жудаснае відовішча краіны, дзе людзі самі сябе называюць не імёнамі, а мянушкамі: Ванькамі, Васькамі, Спешкамі, Палашкамі” “Ліст да Гоголя”). Прозвішчаў, якія ўтварыліся ад такіх формаў, было асабліва шмат сярод прыгоннага насельніцтва [Ніконов 1993, 199].

Прозвішчны тып на *-скі/-цкі* ў Бешанковіцкім раёне, як і на тэрыторыі Беларусі ўвогуле, займае другое месца. Найбольш пашыраны такія прозвішчы ў Гродзенскай, Мінскай і заходняй частцы Віцебскай абласцей. Першапачаткова прозвішчы на *-скі/-цкі* належалі вышэйшым слямам грамадства і ўтвараліся ад назваў уладанняў. Такое паходжанне надавала дадзеным прозвішчам сацыяльную прэстыжнасць. У выніку спачатку ў Польшы, затым на Украіне і Беларусі, якія ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай, суфікс *-ск(цк)* распаўсюдзіўся сярод прозвішчаў іншых сацыяльных слаёў, асабліва сярод буржуазіі [Рогалев 2009, 69]. Польскі даследчык Я. Матушэўскі так тлумачыць паходжанне прозвішчаў з афіксам *-скі*: “мясцовае прозвішча “шляхецкага” тыпу паўстала на польскім грунце ў XIV–XV стст. пад уплывам заходніх феадальных інстытуцыяў і ў сувязі са спадчынай уласнасцю на зямлю, ад назвы якой утварылася прозвішча яе ўласніка з дапамогай мясцовага рэляцыйнага прыметніка на *-ski*”. Пазней прозвішчы на *-ski* аказалі ўплыў на літоўскую мову (з мадыфікацыямі на *-auskas, -inkas, -eckajis, -ickajis*), а потым на беларускую і ўкраінскую [цыт. па Bednarszuk 2006, 64]. Адметна, што прэстыж прозвішчаў на *-скі/-цкі*, якія лічыліся шляхетнымі, быў настолькі высокі, што дадзены тып антрапоніма распаўсюдзіўся і на патранімічныя прозвішчы: *Кернага* станавіўся *Кернажыцкім, Пятроў – Пятроўскім*. Частотнасць названага тыпу ў рускай мове блізкая да сярэднебеларускай, а ва ўкраінскай мове – самая высокая на ўсходнеславянскай тэрыторыі і складае каля 17%. На Беларусі разглядаемы антрапонімы складаюць амаль 10% [Бірыла 1988, 29]. У асноўным большая частка такога тыпу прозвішчаў утворана ад тапонімаў: *Арлоўскі* > Арлова, *Дамарацкі* > Дамарады,

Дзятлоўскі > Дзятлава. У розных населеных пунктах колькасць іх вагаецца ад 7% да 11%: Астроўна – 7,4%, Бачэйкава – 11,8%, Бешанковічы – 9,4%, Верхняе Крывіна – 11,5%, Дразды – 7,6%, Свяча – 7,8%, Ула – 10,6%.

Прозвішчы на **-овіч/-эвіч/-евіч/-авіч, -іч/-ыч/-ыц** маглі ўтварацца ад поўных і скарочаных форм старажытных славянскіх мужчынскіх імён, размоўна-бытавых і скарочаных форм імён: *Барысевіч* – ад Барыс, *Лосіч* – ад Лось, *Цяцерыч* – ад Цяцера. Антрапонімаў названага тыпу налічваецца няшмат (7–9%). Гэта тлумачыцца тым, што прозвішчы з такімі фармантамі па частотнасці ўжывання ўваходзяць у паўночна-заходні арэал Беларусі, дзе іх колькасць складае 5–10%. Калі параўноўваць з паказчыкам па ўсёй Беларусі, то тут ён адпавядае 8,32%. У харвацкай мове тып на *-овіч/-эвіч/-евіч/-авіч, -іч/-ыч/-ыц* складае 24%, у сербскай гэтая лічба дасягае 95%, ва ўкраінскай – не перавышае 10%, у рускай мове на долю прозвішчаў гэтага тыпу прыходзіцца 1,7%.

Прозвішчы на **-ак/-як** не вельмі распаўсюджаны як па Беларусі ўвогуле, так і на даследаванай тэрыторыі. Фармант *-ак/-як* мае патранімічнае і матранімічнае значэнне: пры яго дапамозе ўтвараліся прозвішчы ад імені ці мянушкі бацькі (найперш) або маці (рэдка): *Юрчак* (ад Юрка). Асноўны арэал дадзенага прозвішчнага тыпа сустракаецца на Брэстчыне. Агульная колькасць сабраных прозвішчаў – 1,4%, што ў чатыры разы менш, чым ва ўкраінскай мове.

Тып на **-ік/-ык/-чык** слаба прадстаўлены на тэрыторыі Бешанковіцкага раёна. Прозвішчы з гэтым суфіксам генетычна ўзыходзяць да дэмінутыўных форм, утвораных ад уласных асабовых імён і антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Козік, Мельнік, Новік, Рыбік, Царык* і інш. Найбольш часта яны распаўсюджаны на поўначы Брэстчыны і на поўдні Гродзеншчыны. Сярэдні паказчык па Беларусі складае 5%, што значна перавышае колькасць па ўсіх сямі населеных пунктах (1,9%). Гэта тлумачыцца тым, што населеныя пункты Бешанковіцкага раёна не ўваходзяць у асноўны арэал прадуктыўнасці прозвішчаў дадзенага тыпу па Беларусі.

Прозвішчны тып на **-ец/-эц, -авец** таксама з'яўляецца малавыражаным. У даследаваным іменніку яго паказчыкі наступныя: Астроўна – 0,8%, Бачэйкава – 3,1%, Бешанковічы – 2,2%, Верхняе Крывіна – 2,9%, Дразды – 1,9%, Свяча – 2,9%, Ула – 1,6%. Такія прозвішчы ўказвалі на месца пражывання або паходжання чалавека: *Косінец* > Косіна, *Кунахавец* > Кунахава, *Тоўпінец* > Тоўпіна, *Чачанец* > Чачаны; маглі мець суаднесенасць з уласнымі асабовымі мужчынскімі

імёнамі: *Навумавец, Семянец, Сцепанец*. Па Беларусі прозвішчы гэтага тыпу размешчаны раўнамерна і складаюць 2,1%, што ў большай ступені адпавядае паказчыкам даследаванай тэрыторыі.

Такім чынам, сярод агульнаславянскіх прозвішчных тыпаў на даследаванай тэрыторыі пераважаюць прозвішчы з антрапафармантамі на **-оў/-еў/-аў, -ін/-ын** і тып на **-скі/-цкі**.

Усходнеславянскія прозвішчы – другая па колькасці антрапонімаў група з фармантамі **-енка/-энка/-анка, -ук/-юк, -чук**. Фармант *-енка* ў большасці выпадкаў мае патранімічнае значэнне: *Васіленка* – сын Васіля, *Даніленка* – сын Данілы, *Кузьменка* – сын Кузьмы. Ужыванне прозвішчаў з антрапафармантам *-енка* звязана з уздзеяннем клічнага склону ва ўкраінскай мове ў XVI ст., калі іменаванні на *-онак* і *-енка* існавалі паралельна. Як вынік утварэнні на *-енка* цалкам выцясяняюць антрапонімы на *-онак* і адлюстроўваюць украінскі звычай называць нежанатых сыноў прозвішчамі на *-енка*, якія ўтвараліся ад уласнага імя ці мянушкі бацькі. Пазней гэты тып прозвішчных найменняў выкарыстоўваецца ва ўсходнеўкраінскім рэгіёне (XVIII–XIX стст.) і атрымлівае шырокае распаўсюджанне сярод нацыянальнай украінскай антрапаніміі Усяго прозвішчаў на *-енка/-энка/-анка, -ук/-юк, -чук* налічваецца 248. Варта адзначыць, што ўсходнеславянскія прозвішчы распаўсюджаны практычна на тэрыторыі Беларусі, Расіі і Украіны.

Тып на *-енка/-энка/-анка* лічыцца тыпова ўкраінскім. На Украіне ён займае першае месца ва ўсіх абласцях, асабліва ў цэнтральных і ўсходніх, дзе іх налічваецца 25–30%. Лічыцца, што дадзены тып распаўсюджаны на Украіне з часоў казаччыны ў 1649 г., калі казакоў з прозвішчамі ці спадчыннымі мянушкамі (невядома) на *-енка* ў Кіеўскім палку было 54% [Блажчук 2008, 113]. На Беларусі ж гэтыя прозвішчы распаўсюджаны ў Мінскай вобласці, у зоне вакол Віцебска (50%) і на памежжы з Украінай. У арэал бытавання названых антрапонімаў на Віцебшчыне ўваходзіць і Бешанковіцкі раён, дзе сярэдняя колькасць прозвішчаў на *-енка* складае 6,6%, што перавышае сярэдні паказчык па Беларусі (4,66%) і Расіі (2%) [Бірыла 1988, 52]. На даследаванай тэрыторыі самая вялікая колькасць дадзеных антрапонімаў зафіксавана намі ў Бешанковічах (7,9%) і Уле (7,3%). Найменш такіх прозвішчаў налічваецца ў вёсцы Свяча – 4,9%. У асноўным гэта адзінкі, утвораныя ад уласных імён, мянушак у форме назоўнікаў мужчынскага роду, антрапонімаў-прыметнікаў, назваў па этнічнай і нацыянальнай прыналежнасці: *Астапенка, Гарбаценка, Еўдакіменка, Краўчанка, Маскаленка, Сяргіенка, Філіпенка*.

Як бачна, ў XXI ст. сітуацыя з распаўсюджаннем прозвішчных антрапонімаў на *-енка* крыху змянілася. Па дадзеных даследавання Г.К. Семяньковай, дзе аналізаваліся прозвішчы жыхароў Віцебшчыны з 40-х гг. XX ст. па 2001 г., колькасць прозвішчаў не *-енка* складае 7,1% [Мезенка 2006, 102]. Гэта дае падставы меркаваць аб змяншэнні колькасці дадзенага тыпу, што мажліва тлумачыцца працэсамі міграцый с суседнямі краінамі. Але тлумачэння той заканамернасці, якую вызначыў М.В. Бірыла ў 80-я гг. XX ст., на сённяшні дзень ніхто не даў, хоць спробы і былі. Так, М.Я. Грынблат меркаваў, што вобласць пашырэння такіх прозвішчаў, што цягнецца суцэльнай паласой з Сярэдняга Падняпроўя ў Верхняе і ўніз па Заходняй Дзвіне, нібыта сведчыць пра дняпроўскае паходжанне крывічоў. М. Ермаловіч пярэчыць гэтаму аргументу, спасылаючыся на тое, што аднымі прозвішчамі і іх мадэлямі, якія з'явіліся параўнальна нядаўна, нельга абгрунтоўваць з'явы глыбокай старажытнасці [Мезенка 2009, 81]. А. Ф. Рогалеў называе асноўны арэал бытавання прозвішчаў на *-енка* ў Беларусі: Пасожжа, Падняпроўе і ўсходняя частка Прыддзвіння і звязвае гэта з міграцыйнай насельніцтва з тэрыторыі Украіны на поўнач уверх па цячэнню Сожа і Дняпра, пачынаючы со старажытнарускага часу і да канца XVII стагоддзя [Рогалев 2009, 61]. У сваёй працы *Геаграфія прозвішчаў* У.А. Ніканаў па-іншаму акрэсліў межы арэала *-енка*, які ідзе з поўначы на поўдзень і аб'ядноўвае ўсходніх украінцаў з усходнімі беларусамі, у той час адрознівае і тых і іншых ад астатніх беларусаў і ўкраінцаў [Никонов 1988, 113].

Пераважную колькасць “нехарактэрных” для Беларусі прозвішчаў з антрапафармантам *-енка* М.В. Бірыла звязвае харвацкай мовай, на базе якой узніклі дадзеныя прозвішчы [Бірыла 1988, 53].

Большасць даследчыкаў падтрымліваюць думку адносна праславянскага паходжання і існавання ў дыялектах праіндаеўрапейскай мовы фармантаў *-juk*, *-uk*. Першапачаткова дадзены антрапафармант ўжываўся ў апелятыўнай лексіцы са значэннем дэмінітыўнасці, а потым ужо набыў прыналежнае значэнне. Прозвішчы з фармантамі *-ук/-юк*, *-чук*, як лічыць М.В. Бірыла, складаюць украінска-беларуска-рускі арэал з адзіным ядром найбольшай прадуктыўнасці, якое знаходзіцца на сумежнай тэрыторыі паўночна-заходняй Украіны (Валынская, Ровенская, Жытомірская вобласці) і паўднёва-заходняй Беларусі (Брэсцкая вобласць) [Бірыла 1988, 54]. Сярэдні паказчык прозвішчаў названага тыпу па Беларусі – 3,3%. Найчасцей пры ўтварэнні такіх прозвішчаў фарманты далучаліся да асноў хрысціянскіх мужчынскіх імён, апелятыўных назоўнікаў мужчынскага роду з нуля-

вой флексіай, апелятываў-прыметнікаў, тапонімаў: *Васюк, Дзмітрук, Казмярчук, Нікалайчук, Пінчук*. Калі паглядзець на распаўсюджанасць прозвішчаў у Бешанковіцкім раёне, то прозвішчы з фармантамі *-ук/-юк, -чук* найчасцей сустракаюцца ў Бачэйкаве (2,4%) і Бешанковічах (2%). Найменш такіх прозвішчаў налічваецца на паўночным усходзе: Ула – 0,6%, Астроўна – 0,8%, бліжэй да той часткі Віцебшчыны, дзе зусім не сустракаецца дадзены тып.

Антрапонімы тыпу *Літвінчук, Пінчук* (Астроўна, Ула, Бешанковічы) польскі даследчык Л. Беднарчук адносіць да адэтнічных патронімаў зямель ВКЛ і нават звязвае фарманты *-ук/-юк* з татарскім паходжаннем [Bednarczuk 2006, 64].

Падабенства паміж украінскімі і беларускімі прозвішчамі тлумачыцца цесным гістарычным і культурным развіццём дзвюх краін ў XVI–XVII стст. Беларусь і Украіна ўваходзілі ў склад ВКЛ, які ўступіў у саюз з Польшай спачатку на аснове сваяцкіх сувязяў феадальнай шляхты, а пазней і па палітычных матывах.

Да ўнутрымоўных тыпаў належаць тыпы на *-онак/-ёнак, -эня/-эня, -іх/-ых*, апошні з якіх сустракаецца на тэрыторыі Баларусі рэдка: ён характэрны для рускай мовы.

Тып на *-онак/-ёнак* лічыцца беларускім, але яго можна сустрэць і на суседніх з Беларуссю тэрыторыях. Прозвішчы з такім фармантам распаўсюджаны ў Мінскай і ў паўднёва-заходняй частцы Віцебскай вобласці. Як адзначаюць даследчыкі, суфікс *-онак/-ёнак* мае патранімічнае значэнне і можа далучацца да ўласных асабовых імён, антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Апанасёнак, Арцямёнак, Барысёнак, Васілёнак, Дзенісёнак, Кісялёнак, Кавалёнак, Лісічонак, Шчупячонак*. М.В. Бірыла сярджае: “суфікс *-ёнак* у беларускіх прозвішчах адзначаны на той жа тэрыторыі, на якой з гэтым суфіксам бытуюць назвы маладых жывёлін (*цялёнак, парасёнак, жарабёнак*; на іншай тэрыторыі *цяля, парася, жарабя*)” [Бірыла 1988, 56]. На Бешанковіччыне сярэдняя колькасць прозвішчнага тыпу на *-онак/-ёнак* складае 2,5%, што ўдвая перавышае агульны паказчык па Беларусі. А на суседняй Смаленшчыне дадзены тып прозвішчаў распаўсюджаны на паўднёвым захадзе і складае толькі 0,5%. На думку М.В. Бірылы, у рускай антрапаніміі прозвішчы з антрапафармантам *-онак/-ёнак* “не прыжыліся”, іх бытаванне тлумачыцца беларускім уплывам [Бірыла 1963, 45].

Прозвішчны тып на *-эня/-эня* таксама ўласцівы толькі беларускай мове. Такія адзінкі распаўсюджаны ў паўднёвай частцы Мінскай і паўночнай частцы Брэсцкай і Гомельскай абласцей. Па значэнні фармант *-эня/-эня* суадносіцца з апелятыўным фармантам *-яня*: качаня,

кураня, лісяня. У прозвішчах ён выражае патранімічнае значэнне. Прозвішчы маглі ўтварацца ад мужчынскіх імён, антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Зялёня, Цярэня*. З сямі даследаваных паселішчаў названы тып прысутнічае толькі ў адным – Бешанковічах (0,2%).

Унутрымоўны прозвішчны тып на *-ix/-ыx* таксама не распаўсюджаны як на Беларусі, так і на Бешанковіччыне: ён з'яўляецца спрадвечна рускім, які сустракаецца на поўначы Расіі. Яны ўтвараліся ад прыметнікаў у форме роднага склону і мелі значэнне 'з дому, з сям'і такіх-та'. На даследаванай тэрыторыі такі тып сустракаецца ў Астроўне (0,4%), Бешанковічах (0,2%), Уле (0,2%): *Дароўскіх, Срэцінскіх, Чарных*. Невялікую колькасць такіх антрапонімаў на суседняй з Расіяй тэрыторыі можна патлумачыць рэзкім зніжэннем іх колькасці на ўсёй тэрыторыі Расіі. Па словах У.А. Ніканава, за тры стагоддзі колькасць прозвішчаў на *-ix/-ыx* скарацілася ў некалькі разоў [Ніконов 1988, 80]. З усіх названых прозвішчных тыпаў самы распаўсюджаны на даследаванай тэрыторыі – тып на *-онак/-ёнак*, які ў два разы перавышае агульны паказчык па Беларусі. Астатнія тыпы мала прадуктыўны.

Такім чынам, прозвішчы Бешанковіччыны ўяўляюць сабой унікальны анамастычны пласт Віцебскага рэгіёна ў цэлым, які мае свае спецыфічныя асаблівасці. На даследаванай тэрыторыі можна вылучыць некаторыя заканамернасці: другасныя прозвішчы пераважаюць над першаснымі (74% і 26%), гэта гаворыць аб тым, што ў сваёй большасці прозвішчы ўтвараліся шляхам далучэння антрапафармантаў, чым спосабам трансанімізацыі. Самым буйным населеным пунктам па колькасці першасных антрапонімаў з'яўляецца вёска Верхняе Крывіна, дзе іх налічваецца 33,7%, што перавышае агульны паказчык па Віцебшчыне і ўсёй Беларусі. Другасныя прозвішчныя антрапонімы на даследаванай тэрыторыі амаль на 10% перавышаюць сярэдкі паказчык па Беларусі, што з'яўляецца адной з асаблівасцей развіцця прозвішчнай сістэмы Бешанковіччыны. Па Беларусі гэты паказчык крыху ніжэйшы – 61,6%. Самым вялікім населеным пунктам па колькасці другасных прозвішчаў з'яўляецца вёска Астроўна – 85,1%.

Набор прозвішчаўтваральных фармантаў аднолькавы на ўсёй тэрыторыі Беларусі, але яго колькаснае выражэнне выдзяляе прозвішчную сістэму Бешанковіччыны сярод астатніх. Так, па сваіх паказчыках сярод прозвішчных тыпаў Бешанковіцкі раён набліжаецца да Беларусі (19%) і перавышае паказчыкі па Віцебшчыне (30%). Самым распаўсюджаны сярод трох славянскіх прозвішчных тыпаў з'яўляецца агульнаславянскі, дзе прозвішчы на *-ец/-эц, -авец* перавышаюць у два

разы паказчыкі па Віцебшчыне. Шырокае распаўсюджанне прозвішчаў з нехарактэрным для Беларусі фармантам *-енка* стварае анамастычную спецыфіку рэгіёна.

Літаратура

- Бірыла М.В., 1963, *Беларускія антрапанімічныя назвы ў адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай)*, Мінск.
- Бірыла М.В., 1988, *Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў. Доклады X Міжнароднага з'езда славістаў*, Мінск.
- Блажчук Ю.І., 2008, *Антропанімія Уманціны XVII – пачатку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ.
- Бучко А.Е., 1986, *Фаміліі Бойковічыны в период их становления и в наши дни: автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Ужгород.
- Мезенка Г.М., 2006, *Віцебшчына ва ўласных імёнах: мінулае і сучаснасць*, Віцебск.
- Мезенка Г.М., 2009, *Беларуская антрапанімія*, Віцебск.
- Мезенко А.М., 2013, *Антропонимное пространство Витебщины*, Витебск.
- Никонов В.А., 1988, *География фамилий*, Москва.
- Никонов В.А., 1993, *Словарь русских фамилий*, Москва.
- Рогалев А.Ф., 2009, *Введение в антропонимику. Именование людей с древнейших имён до XVIII века*, Брянск.
- Bednarczyk L., 2006, *Прозвішчы жыхароў Вялікага княства Літоўскага, утвораныя ад этнонімаў*, [w:] *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-baltyckiego*, Białystok.

SURNAMES AS REPRESENTATIVES OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES OF THE PEOPLE (ON THE BASIS OF THE ANTRPONIMIKON OF BESHENKOVICHI DISTRICT, VITEBSK REGION)

S U M M A R Y

At the present stage of development of linguistics of the greatest importance for the regional onomastic research that are a reflection of the cultural-historical and spiritual peculiarities of life of the people. In this article we analyze the structure features of the foundations of the names of Beshenkovichi district, Vitebsk region. The surnames of seven the largest settlements of the Beshenkovichi district, Vitebsk region: Ostrovno village, Bocheikovo village, Beshenkovichi township, Verhnee Kri-vino village, Drozdi village, Svecha village and Ulla township were used as material.